

УДК [94:323] (477.43/44) “1941/1944”

Віталій СОЛОВЕЙ

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Період Другої світової війни для України виявився надзвичайно складним, оскільки вона стала об'єктом геополітики агресорів. На сьогодні серед українських істориків панують різні погляди щодо початку, розвитку та наслідків національного і регіонального вимірів цієї війни.

Українські історики М. Вавринчук, С. Гальчак, В. Гордієнко, К. Курилишин, О. Лисенко, Ю. Олійник, А. Петрова, П. Слободянюк¹ розкрили окремі аспекти теми, зокрема відтворили умови формування української преси, відновлення церковно-релігійних структур, організацію наборів молоді на роботи до Німеччини тощо. У зв'язку з цим є потреба комплексно узагальнити особливості етнокультурного та політичного процесів на Поділлі (йдеться в основному про сучасну Хмельницьку та Вінницьку обл.).

¹ *Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині 1941–1944. Документи і матеріали* / [упоряд. М. Вавринчук, О. Завальнюк та ін]. – Кам'янець-Подільський: “Оіом”, 2009. – 574 с.; *Гальчак С.* Нацистський геноцид на Вінниччині / С. Гальчак // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 24 квітня 2010 р.). – Київ: [б. в.], 2011. – С. 350–361; *Гордієнко В.* Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В. Гордієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 107–119; *Курилишин К.* Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси: монографія / К. Курилишин. – Львів, 2010. – 328 с.; *Лисенко О.* Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Несторенко // Архіви окупації, 1941–1944. – Київ: Вид. дім. “Києво-Могилянська академія”, 2006. – 872 с.; *Олійник Ю.* Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі “Волинь-Поділля” (1941–1944 рр.) / Ю. Олійник, О. Завальнюк. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – 320 с.; *Його ж.* Адміністративний, судовий та поліційний апарат на окупованій території Хмельниччини [Електронний ресурс] / Ю. Олійник. – Режим доступу: URL: <http://www.dahmo.gov.ua/publication/Oliyuk.pdf>; *Петрова А.* Житлова політика окупаційної влади на теренах Поділля (1941–1944) / А. Петрова // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації... – С. 474–481; *Її ж.* Становище на Поділлі в роки німецької окупації (1941–1944 рр.) / А. Петрова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 267–271; *Слободянюк П.* Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни / П. Слободянюк // Архіви України. – 2010. – № 2(268). – С. 122–127.

У роки Другої світової війни Німеччина розглядала терени Поділля як важливий сировинний придаток. З червня 1941 р. німецька армія активно наступала на схід і 18 липня територія Кам'янець-Подільської обл. була повністю окупована. Майже відразу в подільських землях було облаштовано німецьку адміністрацію, яка почала впроваджувати свій адміністративний апарат². За розробленим генеральним планом "Ост" в 1940 р. Німеччина планувала застосувати щодо України низку заходів, попередньо розділивши її територію на окремі частини. 20 серпня 1941 р. утворено райхскомісаріат "Україна", на чолі якого став Е. Кох, людина надзвичайно жорстока та віддана А. Гітлерові. До його складу входило шість генеральних округ: "Житомир", "Волинь-Поділля", "Миколаїв", "Київ", "Дніпропетровськ", "Крим"³. У складі генеральної округи "Волинь-Поділля", яку очолив генерал-комісар Г. Шоне, ввійшли території Луцької, Рівненської, Кам'янець-Подільської обл., південні частини Пінської та Брестської обл. Білорусі⁴, а також північна частина Тернопільської і західні райони Вінницької обл. (Мурованокуриловецький, Могилів-Подільський та Барський р-ни)⁵. Інша частина Поділля, південна та центральна частини Вінницької обл., увійшла до генерального комісаріату "Житомир" із Житомирською та південною частиною Поліської обл. Білорусі.

На чолі управлінської вертикалі стояли генерал-комісар та гебітскомісари. Генерал-комісаріат складався з центрального, головного, господарського та технічного управлінь. Ланкою цивільного управління були гебіти. На початку 1942 р. у складі Кам'янець-Подільської обл. діяло дев'ять гебітскомісаріатів: Антонінський, Ізяславський, Дунаєвецький, Кам'янець-Подільський, Летичівський, Старокостянтинівський, Проскурівський, Шепетівський та Ярмолинецький⁶. Їм підпорядковувалися органи місцевого управління (самоврядування): окружні, районні, міські, волосні та сільські управи⁷.

Відповідно до постанови генерал-комісара "Про органи місцевого самоуправління" від 9 жовтня 1941 р. окружні управи розпочали діяльність, проте проіснували недовго, оскільки вже з лютого 1942 р. згідно з розпорядженням райхскомісара "Україна", їх ліквідували. Як правило, межі районів залишалися незмінними. Тут діяли районні управи, які очолювали голови районів. Районна управа займалася адміністративними, шкільними й культурними справами, охороною здоров'я, ветеринарною, мірничою, правовою, фінансовою діяльністю тощо. При районній управі діяв також місцевий відділ реєстрації місцевого стану (РАЦСи). У містах формувалися міські управи. Голова міста підпорядковувався району. Міські управи, за подібною схемою з районними, працювали у складі секцій: адміністративної, охорони здоров'я, мірництва, фінансової, шкільної, ветеринарної, правової, постачання та сільського

² Петрова А. Становище на Поділлі в роки німецької окупації (1941–1944 рр.). – С. 269.

³ Олійник Ю. Нацистський окупаційний режим. – С. 38.

⁴ Лисенко О. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр. – С. 766.

⁵ Олійник Ю. Адміністративний, судовий та поліцейський апарат на окупованій території Хмельниччини [Електронний ресурс] / Ю. Олійник. – Режим доступу: URL: <http://www.dahmo.gov.ua/publication/Oliynuk.pdf>

⁶ Там само.

⁷ Олійник Ю. Нацистський окупаційний режим. – С. 40–41.

господарства і шляхового будівництва. Волосні управи, як правило, об'єднували у своєму складі декілька населених пунктів. І на кінець, найнижча ланка адміністративного управління – сільські управи, очолювані старостами. Старости відповідали за порядок у селах та змушені були виконувати всі розпорядження адміністрації⁸.

Водночас запроваджувалася на цій території мережа карально-поліційної системи, яка охоплювала гестапо (державну таємну поліцію), охоронні загони (СС), службу безпеки (СД), а також поліцію порядку, жандармерію, допоміжну поліцію та судові органи. Наприклад, на території Кам'янець-Подільської обл. органи поліції безпеки і СД почали працювати навесні 1942 р., зокрема створено три окружні відділи СД, штаб-квартири яких дислокувалися в м. Кам'янець-Подільському, Старокостянтиніві та Шепетівці. Для ефективнішої роботи на місцях на Поділлі формували також розвідувальні та контррозвідувальні органи Вермахту, до лав агентури яких вербували місцеве населення. Наприклад, у Проскуріві перебувала “Абверкоманда 305”, яка збирала інформацію і викривала радянських агентів. У Кам'янець-Подільському була в її підпорядкуванні “Абвергрупа 314”. У таборі радянських полонених у Славуті діяла група “Грос-лазарет 357”, учасники якої часто вербували в'язнів для одержання відомостей про діяльність і плани радянського командування⁹.

3 липня 1941 р. у складі групи армій “Південь”, що вела бойові дії на теренах України, було сформовано шість рот пропаганди з індексом U (Україна)¹⁰, пізніше, зі створенням цивільної адміністрації, з'явився відділ преси й пропаганди Міністерства східних окупованих територій, до обов'язків якого входило поширення різних матеріалів пропаганди, контроль за роботою політичного відділу райхскомісаріату “Україна”¹¹. Нацисти ще в 30-х роках випробували тип преси, який ефективно впливав би на формування потрібних настроїв. Наприклад, Й. Геббельс відзначав, що метою друкованих органів було перш за все “заохочення, одухотворення, спонукання до дій”, а не інформування¹². 18 лютого 1942 р. Е. Кох видав інструкцію, за якою українська преса була покликана передовсім пояснити, що німецька влада вбачає своє завдання в “лікуванні ран, заподіяних більшовизмом Україні”¹³.

За участі української інтелігенції були утворені такі друковані органи: “Подільнин” (Кам'янець-Подільський, 1941–1944; орган міської управи, орган Кам'янець-Подільського окружного комісаріату), “Український голос” (Проскурів, 1941–1944; орган окружної управи й управи міста), “Вінницькі вісті” (Вінниця,

⁸ Олійник Ю. Нацистський окупаційний режим... – С. 41–44.

⁹ Там само. – С. 50–54.

¹⁰ Яременко В. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті “Україна” (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія”. – Київ, 2008. – С. 10.

¹¹ Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”. – Київ, 2006. – С. 14.

¹² Яременко В. Періодика рейхскомісаріату “Україна” як засіб впливу на свідомість населення окупованих територій / В. Яременко // Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць. – Київ: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2012. – Вип. 2. – С. 277.

¹³ Там само. – С. 281.

1941–1944), “Дунаєвцькі вісті”, згодом “Урядові Дунаєвцькі вісті” (Дунаївці, 1941–1944; орган окружної управи)¹⁴ й ін. Там працювали спеціально підготовлені пропагандисти, які мали налагодити видання періодичних видань, попередньо формуючи негативне ставлення до радянського режиму й виховуючи лояльність до “нової влади”¹⁵. Загалом на території райхскомісаріату “Україна” в різний час виходило приблизно понад 120 одиниць газет і журналів¹⁶.

Мобілізаційні процеси на Поділлі розпочалися майже відразу з приходом нацистської влади. Цим займалися спеціальні органи “арбайтеамти”, що вивчали економічні можливості окупованих регіонів. Офіційно примусову працю в райхскомісаріаті “Україна” почали застосовувати з серпня 1941 р.¹⁷. Працездатне населення використовували для будівництва та ремонту доріг. За ухилення від праці особа підлягала штрафу в сумі 100 крб¹⁸. У зв’язку з руйнацією більшості млинів (приблизно 700) на території Кам’янець-Подільської обл. на населення покладалося завдання за 3 місяці відремонтувати 12 державних і 40 громадських млинів, укомплектованих відповідним штатом фахівців і робітників¹⁹. Заготівля зернових також лягла важким тягарем на населення, що працювало: до кінця жовтня 1941 р. подолянам потрібно було виконати весь хлібозаготівельний план по всіх культурах (пшениці, житі, ячмені)²⁰. Заохочувалася і праця школярів, які в літній період активно збирали урожай: “15 учнів загрибали ячмінь, пшеницю, качали покоси, 2 учні допомагали микати горох, зносити снопи, 11 учнів подавали на фури снопи...”²¹. Організація роботи школярів покладалася на вчителів.

Нерідко план виконання робіт, поставлений німецькою адміністрацією із збирання зернових, перевищував реальні можливості населення. Наприклад, по Кам’янець-Подільському округу зернових мало бути зібрано: Кам’янець-Подільський р-н – 37 712, Старо-Ушицький – 15 472, Оринінський – 17 636, Смотрицький – 28 004, Чемеровецький – 22 383. Реально ж було обмолочено: Кам’янець-Подільський р-н – 19 661 (60 %), Старо-Ушицький – 9 074 (57,9 %), Оринінський – 9 204 (52,2 %), Смотрицький – 18 837 (67,3 %), Чемеровецький – 10 823 (48,4 %) від поставлених завдань. Ці дані свідчать про те, що тільки в цих 5 районах Кам’янець-Подільської обл. план було виконано лише на 57,4 %²². Колгоспну систему німецька

¹⁴ *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): у 2 т. / К. Курилишин. – Львів, 2007. – Т. 1: А-М. – С. 314, 126; Там само. – Т. 2: Н-Я. – С. 170, 421.

¹⁵ *Михайлюк М.* Агітаційно-пропагандистська діяльність. – С. 14.

¹⁶ *Яременко В.* Періодика рейхскомісаріату “Україна”. – С. 283–284.

¹⁷ *Олійник Ю.* Нацистський окупаційний режим. – С. 73.

¹⁸ Наказ Дунаєвцького гебітскомісара про обов’язкову участь населення в будівництві та ремонті доріг // Урядові Дунаєвцькі вісті (Дунаївці). – 1943. – 4 лютого.

¹⁹ Про стан млинів на території Кам’янець-Подільської області // Подолянин (Кам’янець-Подільський). – 1941. – 9 жовтня.

²⁰ Про хід виконання заготівлі зернових по районах області // Там само.

²¹ Штраф за підвищення цін // Український голос (Проскурів). – 1941. – 29 жовтня.

²² Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р. 421. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 22.

влада не ліквідувала, а трансформувала у т. зв. “загальні двори”, або “громадські господарства”, на чолі яких влада ставила нових голів²³.

Найважчим було мобілізувати населення на роботу до Німеччини. Нацисти обіцяли людям безкоштовне житло та харчування, змальовували райське життя в німецьких містах. “Велика Німеччина дає вам заробіток, теплий притулок і регулярне достатнє харчування”, – ось такий заголовок можна було побачити у проскурівській газеті за 18 січня 1942 р. Далі читаємо: “Кожен достане там роботу, за яку, крім безплатного мешкання і харчування, одержуватимете заробітну плату від 40 до 80 пфенігів (від 4 до 8 крб)”²⁴. Спочатку такі акції відправки населення до Німеччини були добровільними, а пізніше стали примусовими: часто на людей влаштовували облави, ловили їх на вулиці, під час сільськогосподарських робіт тощо.

Для регулювання і контролю трудового ресурсу краю створювали спеціальні біржі праці, в яких потрібно було зареєструватися кожному безробітному, а за невиконання наказу порушники мали платити штраф²⁵. На вказаній території діяло розпорядження, згідно з яким процедура працевлаштування чи звільнення відбувалася за відома тільки органів праці²⁶.

Для контролю над міським населенням і знищення “паразитичних елементів” почало роботу паспортне бюро, яке мало видати населенню паспорти нового зразка, що пришвидшувало порядок видачі документів на право мешкання в місті²⁷. Дуже часто біржа праці й паспортне бюро тісно співпрацювали й надавали один одному важливу інформацію щодо мешканців Проскурова, і це дозволяло вести облік всіх працездатних осіб. Подібна ситуація була у Вінниці, де містянам заборонялося самовільно заселяти житлові площі. Для вільного проживання потрібно було мати спеціальний письмовий дозвіл міської управи²⁸.

Все населення змусили пройти реєстрацію, яка вносилася в домові книги. Якщо особи мали при собі документи на радянське громадянство і прописку за фактичним місцем проживання, то її поновлювали. У разі відсутності документів, житловий відділ записував дані мешканця в новий документ. Щоправда, довести право власності на помешкання без документів було дуже важко, а все незайняте житло оголошувалося власністю Німеччини. Крім того, жителів в обов’язковому порядку змушували взимку зчищати лід із тротуарів, посипати їх піском, прибирати подвір’я²⁹.

Влада намагалася мінімізувати заробітну плату. Наприклад, згідно з “Розпорядженням відносно урегулювання варунків праці і платні” від 1 жовтня 1941 р. було вміщено повідомлення щодо розміру зарплати для населення, розділеної на 6 робочих груп: 1) практиканти – 0,45 крб за год; 2) “невченим” робітникам

²³ Петрова А. Становище на Поділлі в роки німецької окупації. – С. 269.

²⁴ Заклик // Український голос (Проскурів). – 1942. – 18 січня.

²⁵ Розпочала роботу біржа праці // Подолянин. – 1941. – 9 жовтня.

²⁶ Курлишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси: монографія. – Львів, 2010. – С. 60.

²⁷ Робота паспортного бюро // Український голос (Проскурів). – 1941. – 26 жовтня.

²⁸ Постанова № 19 // Вінницькі вісті (Вінниця). – 1942. – 30 липня.

²⁹ Петрова А. Житлова політика окупаційної влади.... – С. 475–476.

(помічникам робітників) – 0,60 крб за год; 3) “вченим” робітникам – 0,70 крб за год; 4) “вивченим” робітникам (ремісникам) – 0,90 крб за год; 5) десятникам і майстрам – 1,20 крб за год; 6) майстри – 1,50 крб за год³⁰.

За встановленою ціновою системою влади подоляни в жовтні 1941 р. за продукти першої необхідності платили за 1 кг пшеничного борошна – 1,80 крб, за 1 кг житнього борошна – 1 крб, за 1 кг гречаних круп – 2,20–3,80 крб, за 1 кг макаронів – 4–7 крб, за 1 л молока – 1,50 крб, за 1 кг масла – 24–26 крб, за 1 кг сиру – 3 крб, за 1 кг меду – до 26 крб, яйця (за штуку) – 0,50 крб, за 1 кг солі – 0,50 крб, за 1 кг риби – 4–7,50 крб, за 1 кг яловичини – 5–8 крб, за 1 кг свинини – 8–10 крб, за 1 кг сала – 15–20 крб, за 1 кг ковбаси – 16–20 крб, за 1 кг курятини – 5 крб, за 1 л пива – 4 крб, за 1 л нафти – 1 крб, за 1 коробку сірників – 0,05 крб, за 1 кг мила – 3–5 крб. Встановлювалися ціни на харчування в їдальнях та за інші послуги (стрижка, прання, гоління, ремонт взуття). Останній параграф цього розпорядження містив застереження: “Хто не буде додержувати параграфів цього розпорядження або їх обійде, рівно як і той, хто буде платити вищі ціни від означених, буде суворо покараний, згідно з існуючими законами”³¹. Проте відбувалися часті порушення цінових правил. Наприклад, орендарі буфетів продавали товари за підвищеними цінами на м’ясні й інші продукти, крім того, були частими випадки продажу самогону³². Причому при виявленні порушень у громадських господарствах нацисти карали не тільки винних, але й представників поліції, які не зуміли запобігти крадіжкам із господарств³³.

Передовсім влада звертала увагу на вирошування та випуск сільськогосподарської продукції. Селян змушували регулярно здавати м’ясо, свиней, птицю, велику рогату худобу, молоко, яйця тощо. Так, для поповнення постачання німецької армії з липня 1942 р. генеральний комісаріат “Волинь-Поділля” видав наказ про м’ясозаготівлю. Згідно з ним кожне господарство (колгоспники, індивідуальні господарства) мало здати на спеціальні бази “32 кг м’яса живою вагою, 30 кг рогатою худобою та 2 кг свинини”³⁴.

Населення також обкладалося високими податками. Наприклад, одразу після приходу німецької влади в Кам’янець-Подільському було встановлено новий порядок оподаткування населення, який складався з восьми пунктів і зобов’язував вносити певну суму за право займатися певним видом діяльності. Наприклад, згідно з пунктом першим особа змушена була платити податок, займаючись кустарно-ремісничими промислами: ремісник нижчої кваліфікації платив 65 крб, середньої – 200 крб, вищої – 400 крб. Крім того, платили торгівці, промисловці і навіть ті, хто утримував вдома домашніх тварин (за кішку – 5 крб; за собаку – 15 крб). Особливо показовий “Податок з будівель та на земельну ренту”, де власник за

³⁰ ДАХО. – Ф.Р. 418. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 2.

³¹ Розпорядження відносно регуляції важливих дрібних торговельних цін на продукти першої потреби, цін в їдальнях та розмір платні за виконувани послуги // Український голос (Проскурів). – 1941. – 5 жовтня.

³² Штраф за підвищення цін // Там само. – 29 жовтня.

³³ Петрова А. Становище на Поділлі в роки німецької окупації. – С. 267–271.

³⁴ Наказ Генерального Комісаріату Волинь-Поділля від 15 липня 1942 р. “Про м’ясозаготівлю” // Дунаєвські вісті. – 1942. – 19 липня.

користування будинком та землею змушений був сплачувати: а) податок із будівель – 0,5 % страхової оцінки; б) земельну ренту з незабудованої землі (дворів, городів, садів) – 14 коп. із м²³⁵.

Зміни торкнулися і сфери торгівлі. Часто серед населення з'являлись оголошення такого змісту: “На підставі розпорядження державного комісара України встановлюється мінімум поставки молока. Торгівля молоком та молочними продуктами забороняється. На базарах заборонено продавати такі харчові продукти: всі види живої худоби, включаючи поросят, а також м'ясо і м'ясні вироби, зерно та виготовлені вироби із зерна, птицю всіх видів, молоко, сметану, яйця, фрукти, городину та картоплю, заборонено продавати олію та олійні культури”³⁶. Очевидно, все це потрібно було нацистській владі для успішної боротьби з ворогом. Спочатку ярмаркові дні на базарах Проскурова були встановлені в середу і неділю. “Хто в інші дні продаватиме різні харчові продукти буде поштрафований, а продукти його відібрані”³⁷, – зазначалося в одному з наказів влади. Проте ярмарки двічі на тиждень відбувалися недовго, вже з квітня 1942 р. влада оголосила наказ про їх проведення лише в неділю³⁸.

Німецька адміністрація намагалася всесторонньо контролювати фінансово-господарське життя краю. Найперше зверталася увага на ті галузі, які були потрібні для фронту та власних потреб. Із цією метою було створено дев'ять окружних споживчих спілок, де мали бути торговельні бази³⁹, відбудовано Кам'янецький завод “Мотор”, який почав приймати замовлення на ремонти млинів, турбін, двигунів і сільськогосподарського інвентарю⁴⁰. Тобто те, що потрібно було для вчасного збору урожаю з полів.

Відновила роботу Проскурівська трикотажна фабрика ткацьких і мотузяних виробів. Підприємство займалося виробництвом білизни, хусток та упряжі. За фінансовими даними на 18 жовтня 1941 р. воно реалізувало продукції на 84 467 крб, що свідчило про попит на неї. Пізніше німецька влада наказала виробляти ще й мішкочину⁴¹. Крім фабрик, почали відбудовувати у Проскурові машинобудівний завод, котрий одразу паралельно почав займатися ремонтом двигунів, виробленням деталей до сільськогосподарських машин, ремонтом млинів тощо. Також було намічено випуск січкарень, плугів, борін, лопат⁴². Добре розвивався й деревопереробний комбінат із виготовлення меблів, дошок, бочкової тари⁴³. У Вінниці

³⁵ Порядок оподаткування податками по м. Кам'янець-Подільський на 1941 рік // Подолянин. – 1941. – 7 вересня.

³⁶ *Петрова А.* Становище на Поділлі в роки німецької окупації. – С. 270.

³⁷ Про ярмаркові дні // Український голос (Проскурів). – 1941. – 30 вересня.

³⁸ Ярмарок лише по неділях // Український голос (Проскурів). – 1942. – 9 квітня.

³⁹ Налагодити торгівлю // Подолянин. – 1941. – 21 вересня.

⁴⁰ Кам'янецький механічний завод “Мотор” // Там само.

⁴¹ Перспективи трикотажної фабрики // Український голос (Проскурів). – 1941. – 26 жовтня.

⁴² На машинобудівному заводі // Там само. – 2 листопада.

⁴³ Успіхи деревообробного комбінату // Там само

було відкрито майстерню із виробництва різних токарних і фрезерувальних робіт (валів, шестерень, підшипників, кілець)⁴⁴.

У час нацистської окупації дещо змінився національний склад. Загалом на території генеральної округи “Волинь-Поділля” в березні 1942 р. проживало: українців – 3 млн 500 тис. осіб (75 %), поляків – 460 тис. (10,9 %), білорусів – 280 тис. (6,6 %), євреїв – 330 тис. (7,8 %), росіян – 330 тис. (7,8 %) і німців – 3 тис. (0,07 %)⁴⁵. Із них близько 1 млн 760 тис. 611 осіб проживало на території Поділля⁴⁶. Наприклад, тільки у Проскурівському р-ні – 39 277 українців, 6 984 поляків, 156 росіян, 8 німців та 11 білорусів⁴⁷.

Зі статистики бачимо, що серед національних меншин Поділля перше місце посідає польське населення, яке з давніх-давен заселяло цей край (масове переселення поляків на подільські землі припадає на XIV–XVI ст.). На початку 30-х років їх чисельність значно скоротилася через репресії та депортації радянської влади. Багато родин були примусово переселені у східні чи південні регіони України або ж у далекий Казахстан. Наприклад, 16 жовтня 1935 р. за рішенням Політбюро Центрального комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)У) з Волочиського, Теофіпольського, Славутського, Чемеровецького, Оринінського р-нів Кам’янець-Подільської обл. насильно вивезено до Казахстану близько 1 500 родин⁴⁸.

З метою поглиблення українсько-польського конфлікту німецька влада почала створювати польські поліцейські підрозділи, котрі використовувала для боротьби з українською збройною силою. Поляків Поділля не покидала думка про відродження Польщі, східним кордоном якої була т. зв. “лінія Р. Дмовського”, що мала проходити через східне Поділля до Дністра, зокрема через Старокостянтинів, Проскурів, Кам’янець-Подільський. Саме подільський край повинен був стати центром зернового виробництва, що давало можливість забезпечувати післявоєнну Польщу продовольством. Окрім того, Поділля мало стати природним рубезем, що відмежовував би Польщу від Росії, давав можливість уникнути оточення Польщі з флангів російськими впливами⁴⁹.

Так, переслідуючи власні цілі та внаслідок тісної співпраці з німцями, поляки часто вчиняли провокації і каральні акції, про які збереглося багато свідчень. Наприклад, у червні 1943 р. польський батальйон чисельністю 1 500 осіб, перекинутий з Дистрикту “Галичина” до Корця, на своєму шляху завдав немало лиха українському населенню. В одному зі звітів штабу радянських партизанських

⁴⁴ Робота технічної майстерні // Вінницькі вісті. – 1942. – 8 жовтня.

⁴⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ, 1993. – С. 231.

⁴⁶ ДАХО. – Ф.Р. 421. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 65.

⁴⁷ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині... – С. 211–212.

⁴⁸ Кушнір Л. Польське населення на терені Хмельниччини: сторінки історії / Л. Кушнір // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної наукової конференції (Хмельницький, 23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 64–71.

⁴⁹ Історія польсько-українських конфліктів: у 3 т. / [зібрав і упоряд. М. Сивіцький / пер. з пол. Є. Петренка]. – Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т. 2. – С. 349–351.

загонів Кам'янець-Подільської обл. від 15 червня 1943 р. зазначалося: “Поляки виїжджають на села, палять їх і грабують мирне населення. Все награбоване відправляють до Корця, а з Корця за річку Буг. У даний час у м. Корці стоїть близько 400 автомашин, на яких прибули польські війська”⁵⁰.

Частина поляків боролася проти окупантів на стороні Радянського Союзу в лавах Війська польського. У Книзі пам’яті Хмельницької обл. є відомості про загиблих. Всього на теренах Хмельниччини в роки війни загинуло близько 120 860 осіб, серед них українців – 113 187 (93,65 %), поляків – 2 745 (2,27 %), євреїв – 2 696 (2,23 %), росіян – 2 023 (1,69 %)⁵¹.

Особливо постраждало єврейське населення, яке зазнавало жорстоких переслідувань. Нацисти створювали спеціалізовані групи (ейнзацгрупен, групи “А”, “Б”, “С”, “Д”), які пройшли спеціальний вишкіл і мали матеріально-технічну базу для винищення євреїв. В Україні діяла група “С”. Євреї опинилися в дуже складних умовах, позбавлені будь-яких людських прав, змушені очікувати смерті. На теренах Кам'янець-Подільської обл., за різними підрахунками, діяло 27 єврейських гетто, де було єврейське самоуправління – юденрати. У Полонському р-ні проживало близько 10 тис. євреїв. У вересні 1941 р. у лісі неподалік вокзалу було розстріляно 4 тис. Неподалік м. Понінка знищено 2 400. У серпні 1941 р. в Миньківцях Дунаєвцького р-ну розстріляно 1 840 євреїв, у Смотричі – 1 441, Шатаві та Макові – 1 218, Балині – 264. Знищено понад 20 тис. мирного населення, серед якого велика частка євреїв у Старокостянтинові. У Кам’янці-Подільському розстріляно близько 30 тис. євреїв з Угорщини, Чехословаччини, а також Поділля⁵².

Лише на території Вінниччини перебувало близько 126 єврейських гетто, зокрема в Бершадському р-ні діяло 11, в Могилів-Подільському – 8, Копайгородському – 14, Барському – 6, Тростянецькому – 7 тощо. В’язнями були не лише місцеві євреї, а й населення інших регіонів. За різними даними в Ободівському гетто загинуло 11 тис. євреїв, у Бершадському – 13 871 особа, в Могилів-Подільському – 4 394, Копайгороді – 2 808⁵³. Варто відзначити, що така смертність була спричинена не тільки розстрілами, а й існуванням у нелюдських умовах – голодом, холодом, важкою працею.

Протягом 1941–1942 рр. окупаційна влада вдавалася до значних поступок щодо культури, очевидно, щоб замилити очі українців, а головне – ще більше розкритикувати радянську владу. Незважаючи на складне життя подолян, у місті відновлено роботу Кам'янець-Подільського міського театру ім. Т. Шевченка, де у вересні 1941 р. було проведено вечір української пісні та поезії⁵⁴. Поступово театр став культурним центром міста, де жителі могли відпочити від важкого буденного життя. З дозволу влади на сцені театру ставили українську оперу

⁵⁰ Олійник Ю. В. Нацистський окупаційний режим. – С. 63.

⁵¹ Бубяков І. Знати і пам’ятати / І. Бубяков, А. Матвєєв // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки... – С. 386.

⁵² Слободянюк П. Єврейські жертви на Поділлі... – С. 124–125.

⁵³ Гальчак С. Нацистський геноцид на Вінниччині / С. Гальчак // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації... – С. 354.

⁵⁴ Культурне життя. Афіша // Подолянин. – 1941. – 7 вересня.

“Наталка Полтавка” І. Котляревського⁵⁵, народну драму “Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці”⁵⁶. Основні ролі в театрі грали аматори, які були простими робітниками і у вільний час займалися улюбленою справою.

Поновлено роботу кінотеатру⁵⁷. Запрацював і Проскурівський театр, куди запрошували акторів-українців⁵⁸. Тут поставили водевіль “На перші гулі” С. Васильченка⁵⁹. У Старокостянтиніві організовано український театр ім. М. Заньковецької, де було поставлено декілька п’єс: “Наталка Полтавка”, “Сватання на Гончарівці”, “Суєта”⁶⁰. Тут же починає працювати кінотеатр, де показано кращі українські фільми⁶¹. У Летичеві драматичний гурток аматорів у міському клубі поставив п’єсу “В кігтях ГПУ”, де грали аматори І. Очківський, О. Матвіїва, (?). Біленький, (?). Зубенко⁶². Зауважимо, що В. Зубенко був учасником Південної похідної групи Організації українських націоналістів (бандерівців) (ОУН(б)) і разом із (?). Казпрук почав налагоджувати районний та окружний осередки ОУН у Летичеві. Завданням Південної похідної групи було дістатися Східної України, рухаючись теренами Поділля. У липні 1941 р. керівництво групи залишило своїх людей у Кам’янець-Подільській та Вінницькій обл. – В. Зубенко, О. Матвіїва, І. Очківський та інші поширювали пропагандивні листівки, вели націоналістичні бесіди з місцевим населенням, проводили диверсійні операції в тилу німців тощо⁶³.

Зазнала змін і бібліотечна система. У Кам’янець-Подільському розпочала роботу бібліотека, яка розташовувалася в новому приміщенні колишньої дитячої поліклініки⁶⁴. Відновили діяльність і шкільні бібліотеки області, наприклад, у Меджибожі бібліотекарі видалили всю політичну радянську літературу, впорядкували каталог, доповнили книжкові фонди творами Б. Грінченка, С. Васильченка, О. Кобилянської, Ю. Федьковича⁶⁵. У Вінниці працювало 4 бібліотеки з 2 філіями, які обслуговували близько 2 500 читачів⁶⁶.

Декомунізовано і зміст музейних експозицій. У Проскуріві відкрили міський музей (знищений та розграбований, за словами редакції, більшовицькою владою), в якому діяли відділи природничого, археологічно-палеонтологічного, українського

⁵⁵ Зауваження глядача // Там само. – 18 вересня.

⁵⁶ Працює міський театр // Там само. – 25 вересня.

⁵⁷ Поновлюється робота кінотеатру // Там само. – 16 жовтня.

⁵⁸ Оголошення // Український голос (Проскурів). – 1941. – 5 жовтня.

⁵⁹ В театрі // Там само. – 19 жовтня.

⁶⁰ Український національний театр у Старокостянтиніві // Там само. – 19 листопада.

⁶¹ Кіно у Старокостянтиніві // Там само. – 23 листопада.

⁶² У м. Летичеві // Там само. – 26 грудня.

⁶³ *Володимирів Б.* Повернення із забуття: (діяльність націоналістичного підпілля на Летичівщині під час Другої світової війни в 1941–1943 роках) / Б. Володимирів. – Летичів, 2004. – С. 9, 14, 17.

⁶⁴ Починає роботу бібліотека // Подолянин. – 1941. – 14 грудня.

⁶⁵ Шкільна бібліотека // Український голос (Проскурів). – 1941. – 12 листопада.

⁶⁶ Бібліотеки // Вінницькі вісті. – 1942. – 22 липня.

мистецтва⁶⁷. Почали працювати музичні школи, де викладали теорію музики, сольфеджіо, хорові співи⁶⁸.

Реорганізовано медичні заклади. У грудні 1941 р. Кам'янець-Подільське окружне медичне відділення обслуговувало п'ять районів: Кам'янець-Подільський, Оринінський, Смотрицький, Старо-Ушицький та Чемеровецький. Наприклад, Кам'янець-Подільська лікарня мала стаціонар місткістю в 100 ліжок. Тут працювали такі відділення: хірургічне, гінекологічне, родильне, інфекційне, венеричне. У Кам'янець-Подільському р-ні працювало 4 лікарні: Оринінському – 1, Смотрицькому – 2, Чемеровецькому – 1, Старо-Ушицькому – 1. Всього в Кам'янець-Подільському працювало 19 лікарів: венерологів – 3, хірургів – 3, терапевтів – 3, фтизіатрів – 1, педіатрів – 1, гінекологів – 1, бактеріологів – 3, епідеміологів – 3, стоматологів – 2, санлікарів – 1⁶⁹. У лютому 1942 р. відкрито акушерсько-гінекологічне відділення при лікарні Проскурова. Єдиним недоліком залишалося те, що не було перев'язувального матеріалу, тому хворим рекомендували приходити зі своїми бинтами та марлею⁷⁰.

Медичні заклади відновили роботу й у Вінниці. 23 липня 1941 р. почало працювати Вінницьке медично-санітарне відділення. Протягом серпня було відновлено майже всі медичні й санітарні установи міста, зокрема п'ять лікарень, дві поліклініки, дев'ять медичних пунктів⁷¹. Згодом відкрито туберкульозну лікарню, де лікування, прийом хворих й харчування були безкоштовними⁷².

В освітній галузі ставлення окупаційної влади було простим: дати українським дітям елементарні знання (читання знаків та рахування). Про це свідчать такі рядки: “Весь советський мотлох, тарабарщину і пусте всезнайство відкинуто. Натомість сконцентрувати педагогічну роботу на вивченні арифметики, письма, рідної мови”⁷³. Згідно з новою реформою системи освіти діяли чотирирічні, семирічні школи та чоловічі й жіночі гімназії. Професійну освіту надавали ремісничі та середні фахові школи з трирічним терміном навчання. Вищу освіту забезпечували інститути⁷⁴.

Згідно з планом відновлення роботи початкових і середніх шкіл Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія почала проводити набір учнів до підготовчого та 1–7 класів (навчання в 1–7 класах було платним, а в підготовчому безкоштовним)⁷⁵. Розпочав роботу Славутський педагогічний технікум, Говірський сільськогосподарський технікум, Голозубинецький веттехнікум, Ново-Ушицький технікум

⁶⁷ Міський музей // Український голос (Проскурів). – 1941. – 30 вересня.

⁶⁸ Проскурівська музична школа // Там само. – 1942. – 26 квітня.

⁶⁹ ДАХО. – Ф. Р. 418. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 6.

⁷⁰ Міськвідділ сповіщає // Український голос (Проскурів). – 1942. – 5 лютого.

⁷¹ Медично-санітарний відділ // Вінницькі вісті. – 1942. – 22 липня.

⁷² Відкрито Вінницьку туберкульозну лікарню // Там само. – 29 жовтня.

⁷³ З питань шкільного виховання і навчання // Український голос (Проскурів). – 1942. – 23 травня.

⁷⁴ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. – С. 14.

⁷⁵ Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія проводить прийом учнів до підготовчого та I-VII класів // Подолянин. – 1941. – 14 вересня.

механізації сільського господарства⁷⁶. Почала працювати Ново-Ушицька технічно-механічна середня школа, яка набирала учнів на 1-й та 2-й курси 1941/1942 н. р.⁷⁷. У Вінницькій обл. відкрито Якушинецький сільськогосподарський технікум, який готував агрономів-садоводів та агрономів-зоотехніків. Гайсинський медичний технікум – спеціалістів із фельдшерської й акушерської справи⁷⁸. Відкрито Кам'янець-Подільський педінститут із такими факультетами: лінгвістичним, історико-географічним та фізико-математичним⁷⁹. У Вінниці відновлено роботу медичного інституту, проте тільки для 5-го випускного курсу⁸⁰. 1 жовтня 1941 р. започатковано Вінницький педагогічний інститут з історичним, мовно-літературним, фізико-математичним факультетами⁸¹.

Важко сказати, скільки дітей навчалось у школах на Поділлі. Так, наприклад, у “Вінницьких вістях” на літо 1942 р. подається така освітня статистика: в 78 школах працювало близько 180 вчителів, загалом навчалось близько 7 тис. школярів, із них закінчили школу 836 учнів. Крім того, в літній період працювало близько 40 дитячих садків і ясел⁸².

Деякі уступки спостерігалися і в церковно-релігійній сфері, зокрема дозволено діяльність духовної консисторії у Вінниці, яка призначала священнослужителів, реєструвала парафії тощо⁸³. У Покровській церкві (колишня Казанська), де за радянської влади діяв кінотеатр, громада відновила іконостас. Загалом за різними даними у Вінницькій обл. було відкрито близько 836 православних храмів⁸⁴.

Відбудовували церкви, зруйновані більшовицькою владою, і в Кам'янець-Подільській обл. Наприклад, у с. Врублівці, Тимків. Сільські громади виділили певну суму грошей та матеріали. Церкви було відбудовано й заново освячено⁸⁵. Одержали нове життя церкви в с. Грушка (Старо-Ушицького р-ну), Руда (Кам'янець-Подільського р-ну). У Свинцях (Солобковецький р-н) на місці радянського клубу знову постала Свято-Миколаївська церква⁸⁶. Німецька влада відкрила близько 42 монастирів. Працювали Головчинецький, Сатанівський, Городищенський жіночі монастирі. У Сатанівському перебувало 4 архимандрити та 45 черниць. Проводили хресні ходи. Наприклад, було організовано хресний хід від Гусятина

⁷⁶ По області // Там само. – 28 вересня.

⁷⁷ Оголошення // Дунаєвецькі вісті. – 1941. – 16 листопада.

⁷⁸ Оголошення // Вінницькі вісті. – 1942. – 27 серпня.

⁷⁹ По області // Подолянин. – 1941. – 28 вересня.

⁸⁰ Відновлення роботи Вінницького державного медичного інституту // Вінницькі вісті. – 1942. – 8 лютого.

⁸¹ Педагогічний інститут // Там само. – 22 липня.

⁸² Стан народньої освіти у Вінницькому гебіті // Там само. – 13 вересня.

⁸³ Духовна консисторія // Там само. – 22 липня.

⁸⁴ Гордієнко В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В. Гордієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 112, 116.

⁸⁵ Відремонтовано церкву // Подолянин. – 1941. – 12 грудня; Відбудували церкву // Там само. – 19 грудня.

⁸⁶ Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. – С. 342–343.

(Тернопільська обл.) до Чемеровець (Кам'янець-Подільський обл.). Дозволялося паломництво до Почаївської лаври. Часто такі заходи нацисти проводили з метою пропаганди власних цілей: на стінах храмів можна було побачити портрети А. Гітлера, прапори з німецькою свастикою тощо. З другого боку, влада забороняла богослужіння в будні дні, священники часто брали участь у громадських роботах, а віряни нерідко боялися відвідувати церкву, щоб не бути відправленими до Німеччини⁸⁷.

Отже, генеральну округу “Волинь-Поділля” нацистська влада намагалася інкорпорувати до “життєвого простору” Німеччини. Політика нацистів на теренах Поділля була спрямована на реквізицію важливих матеріально-технічних ресурсів, експлуатацію трудової робочої сили. Недаремно Е. Кох стверджував, що головна мета – забезпечити військо сировиною, а Німеччину – робочою силою. Саме заради цього відновлювалася техніка, відбудовувалися заводи, підвищувався рівень кваліфікації спеціалістів. Тимчасові поступки в культурі були питанням часу і їх згорнули на рубежі 1941–1942 рр. – з моменту перших арештів учасників похідних груп обох фракцій ОУН.

---

⁸⁷ *Олійник Ю.* Нацистський окупаційний режим. – С. 166–167.